

Paweł Bezak, Robert Hasselbusch

Rok 2017 w Muzeum Więzienia Pawiak i Mauzoleum Walki i Męczeństwa

---

Niepodległość i Pamięć 25/2 (62), 261-270

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Paweł Bezak, Robert Hasselbusch
Muzeum Więzienia Pawiak

Rok 2017 w Muzeum Więzienia Pawiak i Mauzoleum Walki i Męczeństwa

Muzeum Więzienia Pawiak oraz jego filia Mauzoleum Walki i Męczeństwa w al. Szucha to dwie placówki Muzeum Niepodległości, które upamiętniają dawne katownie gestapo w Warszawie. Ich funkcja jako miejsc pamięci narodowej jest głównym wyznacznikiem prowadzonej działalności. W obu placówkach miniony rok obfitował zarówno w wydarzenia kulturalne i edukacyjne, jak i w – wymagające ogromnego wysiłku administracyjnego i organizacyjnego – projekty, mające na celu rewitalizację przestrzeni wystawienniczej. Niektóre z podjętych wówczas działań – jak udział w Nocy Muzeów czy obchody Dni Pamięci Pawiaka – stanowiły kolejną odsłonę imprez z minionych lat, inne zaś miały charakter jednorazowy, związany często z przypadającymi na rok 2017 rocznicami historycznych wydarzeń czy planami wystawienniczymi.

„Akcja Więź”

Zeszłoroczne działania edukacyjne w naszym oddziale zapoczątkowała „Akcja Więź”, czyli cykliczne, comiesięczne spotkania młodzieży – uczniów szkół warszawskich – ze Świadcami Historii: byłymi więźniami Pawiaka i obozów koncentracyjnych, powstańcami warszawskimi. W ramach opisywanych działań, prowadzonych wspólnie z Fundacją ART, zorganizowano szereg spotkań, które cieszyły się sporym zainteresowaniem młodych ludzi. Wspomnienia „dziadków”, jak zwykle się z sympatią nazywać kombatan-tów, wywoływały duże wrażenie i stanowiły asumpt do dalszej rozmowy.

Co istotne, młodzież nie była jedynie biernym uczestnikiem – po wysłuchaniu wspomnień, uczniowie chętnie zadawali pytania i włączali się w dyskusję o historii Polski i patriotyzmie. W trakcie szeregu spotkań, które rozpoczęliśmy w styczniu i kontynuowaliśmy przez cały rok, jedynie z przerwą wakacyjną, gościliśmy między innymi: Annę Mzikowską ps. „Grażka” – uczestniczkę powstania warszawskiego, Leszka Zabłockiego – byłego więźnia Pawiaka i obozów koncentracyjnych, Leszka Żukowskiego – powstańca warszawskiego i prezesa Zarządu Głównego Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej, Stanisława Zalewskiego – byłego więźnia Pawiaka oraz obozów koncentracyjnych, a obecnie prezesa Polskiego Związku Byłych Więźniów Politycznych Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych oraz Barbarę Piotrowską – była więźniarkę KL Ravensbrück.

Działania w ramach „Akcji Więź” przypadały również na czas szczególnie w polskiej tradycji, jak Święta Wielkanocne czy Boże Narodzenie. W tym okresie spotkania nabierały szczególnego wymiaru. Zorganizowano wówczas koncert wielkanocny oraz spotkanie opłatkowe. To ostatnie odbyło się w XXX LO im. Jana Śniadeckiego w Warszawie. W obu wydarzeniach brali udział wszyscy uczestniczący w programie kombatanci oraz młodzież. Również i te spotkania miały wymiar edukacyjny, ale odbywały się w bardziej prywatnej, rodzinnej wręcz atmosferze. Były okazją do rozmów w węższym gronie, wspólnego śpiewania pieśni patriotycznych lub świątecznych kolęd.

Galeria Jednego Obiektu

Novum w działaniach edukacyjnych Muzeum Więzienia Pawiak, podjętym na wiosnę 2017 roku, była prezentacja muzealiów w ramach cyklu Galeria Jednego Obiektu (dalej: GJO), który z powodzeniem odbywa się od lat w Muzeum Niepodległości. W trakcie trzech prelekcji mogliśmy przybliżyć naszym gościom niektóre szczególne eksponaty z naszych zbiorów. Pierwsze spotkanie w naszej placówce – w ramach opisywanego tu cyklu – miało miejsce 24 marca 2017 roku, w przeddzień 74. rocznicy Akcji pod Arsenalem. Adiunkt Robert Hasselbusch przybliżył zwiedzającym przebieg tego jednego z najważniejszych wydarzeń w dziejach podziemia oraz broń, jaką posłużyli się uczestnicy odbicia Jana Bytnara „Rudego” ze szponów gestapo. Kolejna ciekawa odsłona GJO w Muzeum Więzienia Pawiak to wystąpienie kustosza Pawła Bezaka, który 5 kwietnia 2017 roku

zaprezentował nader poruszającą akwarelę *Egzekucja uliczna, ul. Piękna* pędzla profesora Stanisława Miedzy-Tomaszewskiego. Historyk opowiedział między innymi o autorze: artyście plastyku, współpracowniku BIP-u i żołnierzu Armii Krajowej, więźniu Pawiaka i powstańcu warszawskim. Ostatnie, niemniej interesujące wystąpienie należało do Joanny Gierczyńskiej, kierownik Muzeum Więzienia Pawiak. 4 maja ubiegłego roku przedstawiła naszym gościom rzeźbę o wymownym tytule *Droga zagłady*, autorstwa Zofii Pociłowskiej-Kann – byłej więźniarki Pawiaka i KL Ravensbrück.

Noc Muzeów

Jedyna w swoim rodzaju, impreza cykliczna Noc Muzeów jest wydarzeniem o zasięgu europejskim, w którym nasza placówka bierze udział praktycznie od samego początku. W wyjątkową noc, z 20 na 21 maja – wzorem lat ubiegłych – bezpłatnie udostępniliśmy nasze sale zwiedzającym, przygotowaliśmy też dla naszych gości nie lada atrakcję: dzięki pomocy żołnierzy z Dowództwa Garnizonu Warszawa, udało się wystawić na muzealnym dziedzińcu duże, wojskowe namioty i zorganizować kino plenerowe. W ten sposób mogli oni obejrzeć niezwykle wymowny, chwytający za serce, film *Pawiak w relacjach świadków* w reżyserii Andrzeja Kałuszko. Niestabnącą popularnością i ogromnym zainteresowaniem cieszyły się scenki edukacyjno-historyczne, przygotowane przez współpracujących z nami rekonstruktorów. Ten swego rodzaju teatr, choć amatorski, ale z bogatą aranżacją oraz dużą ilością rekwizytów, przenosił widzów w okres okupacji i pozwalał zapoznać się z takimi momentami z życia podziemnej Warszawy, jak: „Przysięga harcerska”, „Przyjazd *budy* z więzienia”, „Szkolenie konspiracyjne” i „Aresztowanie przez gestapo”. Prowadzona w ten sam sposób działalność edukacyjna dotyczyła również naszej filii – Mauzoleum Walki i Męczeństwa w al. Szucha, gdzie – co warte podkreślenia – wykorzystano historyczne pojazdy z epoki. Ciężarówka Renault AHN czy niemiecki motocykl BMW z koszem to nieodłączne elementy krajobrazu okupowanej Warszawy, które w ramach Nocy Muzeów można było zobaczyć w naszej placówce.

Dni Pamięci Pawiaka

Uroczystości zatytułowane Dni Pamięci Pawiaka są organizowane przez naszą placówkę od wielu lat. Obchody skierowane są przede wszystkim

do kombatantów, ich rodzin oraz młodzieży szkolnej. Zeszłoroczne dni trwały od 4 do 6 października. Na ich program złożył się, między innymi, rozbudowany cykl wykładów: „Pawiak – więzienie za podwójnymi murami” (dr Maria Ciesielska, Sekcja Historyczna Okręgowej Izby Lekarskiej w Warszawie), „Maszyna pamięci – sztuka jako wehikuł opowiadania o historii na przykładzie zeznań powojennych byłych więźniów Pawiaka” (Wojciech Saramonowicz, Ośrodek Badań nad Totalitaryzmami), „Janusz Korczak/Henryk Goldszmit – jako żołnierz i uczestnik cywilnego oporu” (Marta Ciesielska, Ośrodek Dokumentacji i Badań Korczakianum, oddział Muzeum Warszawy), „Bohaterowie organizacji małego sabotażu «Wawer» więźniowie Pawiaka na wybranych przykładach” (Julian Borkowski, Muzeum Warszawy), „Kobieta w obozie koncentracyjnym na przykładach warszawianek, które przeszły przez Pawiak” (Anna Klimowicz, Biuro Edukacji Narodowej IPN), „«Święta» w piekle Majdanka – historia Wandy Ossowskiej” (Anna Wójtowicz, Państwowe Muzeum na Majdanku w Lublinie).

Obok wykładów, program Dni Pamięci Pawiaka wypełniły: spektakl *Chleba naszego powszedniego* w reżyserii Marii Reif, oparty na motywach wspomnień książek z cyklu *Moje Wojenne Dzieciństwo*, spotkania z byłymi więźniami Pawiaka oraz zwiedzanie ekspozycji z przewodnikiem. W Mauzoleum Walki i Męczeństwa zorganizowaliśmy wówczas, wspólnie z rekonstruktorami ze Stowarzyszenia Pasjonatów Historii Warszawy 1939–1945 i Ministerstwem Edukacji Narodowej, cykl prezentacji historyczno-edukacyjnych pod tytułem „A najtrudniej cierpieć...”. W czwartek, 5 października, o godzinie 18.30 w kościele p.w. Najświętszego Zbawiciela odprawiona została msza święta dla uczczenia ofiar Pawiaka i Szucha. Po mszy złożono kwiaty i zapalono znicze pod tablicą memoratywną, usytuowaną na ścianie gmachu Ministerstwa Edukacji Narodowej.

Finansowane przez m.st. Warszawę obchody zamknął koncert Speicher SONATE von Fryderyk Chopin, dedykowany Bohaterom Pawiaka, który odbył się w piątek, 6 października, o godzinie 18.00, na wewnętrznym dziedzińcu Muzeum.

Uroczystości własne...

Szereg uroczystości organizowanych czy współorganizowanych przez naszą placówkę wiąże się z ważnymi świętami czy rocznicami wydarzeń historycznych. Jedną z nich jest Narodowy Dzień Pamięci Ofiar Niemieckich

Nazistowskich Obozów Koncentracyjnych i Obozów Zagłady, który obchodziliśmy 21 czerwca 2017 roku. Dzięki współpracy Polskiego Związku Byłych Więźniów Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych, Urzędu do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych oraz Muzeum Więzienia Pawiak, po raz kolejny oddaliśmy hołd nielicznym już Świadkom Historii, którym udało się szczęśliwie przeżyć tragiczne lata okupacji i wojny. Tym razem zaszczylicili nas swoją obecnością byli więźniowie Pawiaka, innych niemieckich więzień, aresztów oraz obozów koncentracyjnych, a także przedstawiciele Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej, Związku Kombatantów RP i byłych Więźniów Politycznych, Środowiska Szarych Szeregów, Związku Powstańców Warszawskich, Stowarzyszenia Żydów Kombatantów i Poszkodowanych w II Wojnie Światowej. Władze państwowe i samorządowe reprezentowali: Jarosław Sellin – sekretarz stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Adam Siwek – Dyrektor Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa Instytutu Pamięi Narodowej, podpułkownik Adam Kunicki z Urzędu do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych, Zbigniew Czaplicki – Pełnomocnik do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych Marszałka Województwa Mazowieckiego. Na uroczystości przybyli duchowni różnych wyznań: ks. Mateusz Józwik – wikariusz rzymskokatolickiej parafii św. Augustyna na Muranowie, Lev Simcha Derecki, ks. Piotr Gaś – proboszcz ewangelickiego kościoła św. Trójcy oraz ks. dr Piotr Kosiński i protodiakon Jerzy Dmitruk z kościoła prawosławnego. Wartę przy Tablicach Pamięci zaciągnęli członkowie Związku Strzeleckiego „Strzelec”. W ramach uroczystości miały miejsce okolicznościowe przemówienia, zapalenie zniczy oraz złożenie kwiatów pod Pomnikiem Drzewa Pawiackiego, a także pod tablicami upamiętniającymi ofiary poszczególnych obozów koncentracyjnych i miejsc kaźni. Obok byłych więźniów i przedstawicieli instytucji centralnych i samorządowych, na dziedzińcu muzealnym, gdzie odbywały się obchody, obecni byli liczni mieszkańcy stolicy. W sumie w uroczystościach wzięło udział ponad 200 osób, odbiły się one szerokim echem w środkach masowego przekazu.

Inne ważne święta i rocznice, podczas których oddaliśmy hołd ofiarom Pawiaka i innych miejsc kaźni oraz wszystkim Polakom, którzy walczyli o niepodległość naszej Ojczyzny, to także: 73. rocznica likwidacji więzienia Pawiak oraz wybuchu powstania warszawskiego, uroczystość Wszystkich Świętych oraz Narodowe Święto Niepodległości. W tym miejscu należy podkreślić, że nasze działania w tym zakresie wspiera zawsze Polski Związek

Byłych Więźniów Politycznych Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych z prezesem Stanisławem Zalewskim.

...oraz zewnętrzne

Muzeum Więzienia Pawiak jest również współorganizatorem uroczystości odbywających się poza murami naszej placówki. Mają one także charakter cykliczny i memoratywny. W tym miejscu trzeba wspomnieć o obchodach upamiętniających ofiary egzekucji w lesie sękocińskim k. Magdalenki, które koordynujemy wspólnie z Gminą Lesznów. W roku ubiegłym uroczystość 75. rocznicy odbyła się 29 maja i, wzorem lat poprzednich, składała się z dwóch części. Pierwsza z nich została zorganizowana na dziedzińcu muzealnym, pod Pomnikiem Drzewa Pawiackiego, gdzie przedstawiciele Muzeum, byli więźniowie Pawiaka, rodziny pomordowanych, oficjalne delegacje oraz pozostali goście oddali hołd ofiarom zamordowanym w Magdalence. Druga część uroczystości odbyła się w historycznym miejscu straceń, w lasach sękocińskich k. Magdalenki. Tam odprawiono mszę polową w intencji ofiar, zaś po niej młodzież i harcerze z Magdalenki przedstawili program artystyczny.

Ponadto jesteśmy zaangażowani w organizację wieczorów poetyckich, które upamiętniają ofiary egzekucji w Palmirach. Głównym organizatorem jest tamtejsze Muzeum – Miejsce Pamięci Palmiry. W czasie grudniowego spotkania, artyści scen warszawskich recytowali, przy akompaniamencie muzyki utwory poetyckie, odczytywali fragmenty wspomnień i grypsów z Pawiaka.

Edukacja

Ważnym aspektem funkcjonowania Muzeum Więzienia Pawiak oraz jego filii – Mauzoleum Walki i Męczeństwa w al. Szucha, jest prowadzenie różnego rodzaju działań edukacyjnych. Zazwyczaj mają one charakter typowych lekcji muzealnych oraz traktują o historii obu miejsc i ofiarach poniesionych przez więzionych za ich murami ludzi. W takiej postaci przeznaczone są przede wszystkim dla młodzieży szkolnej, która, szczególnie wiosną i jesienią, tłumnie odwiedza nasze placówki. Warto wspomnieć w tym miejscu, że oba opisywane miejsca odwiedziło blisko 900 grup zorganizowanych.

Niekiedy, przy okazji ważnych rocznic, działania te mają przebieg bardziej złożony: jest to prelekcja na określony temat, połączona z prezentacją multimedialną, którą wieńczy zwiedzanie ekspozycji. Spotkania w takiej postaci są przeznaczone nie tylko dla młodzieży szkolnej, ale również dla starszych uczestników.

Przyjrzyjmy się teraz przykładowym działaniom edukacyjnym przeprowadzonym w roku ubiegłym przez obie placówki. Zostały one zapoczątkowane 19 stycznia, w Muzeum Więzienia Pawiak, gdzie odbyło się kolejne spotkanie w ramach cyklu seminariów, zatytułowanego „Warszawa – miasto pamięci”, zorganizowanego przez pracowników Muzeum Niepodległości, Instytutu Pamięci Narodowej oraz Warszawskiego Centrum Innowacji Edukacyjno-Społecznych i Szkoleń. Było ono skierowane do nauczycieli historii i języka polskiego, zostało połączone ze zwiedzaniem naszej placówki. Kurs, zakładający poznanie, między innymi, ekspozycji Muzeum Więzienia Pawiak, Mauzoleum Walki i Męczeństwa, Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej oraz Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince, zakończył się 8 czerwca, zwiedzaniem Muzeum – Miejsce Pamięci w Palmirach oraz cmentarza i miejsc egzekucji, oznaczonych w lesie.

Poza opisanym wyżej cyklem, 1 lutego ubiegłego roku, w rocznicę wykonania wyroku Polski Podziemnej na niemieckim zbrodniarzu, „kacie Warszawy” Franzu Kutscherze, Robert Hasselbusch poprowadził wykład, poświęcony wydarzeniom sprzed 73 lat. Dwa tygodnie później, o niemieckich obwieszzeniach, zgromadzonych w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie opowiedział Andrzej Kotecki z Mauzoleum Walki i Męczeństwa. 7 czerwca 2017 roku, w ramach Kolegium Naukowego w Muzeum Niepodległości, odbyła się jego kolejna prelekcja zatytułowana „Wisła – świadek i uczestnik wydarzeń historycznych“.

W ramach Dnia Wolnej Sztuki, w sobotę 22 kwietnia 2017 roku, zaprezentowaliśmy unikatową lalkę-Japonkę „Teiko Kiwa”. Wykonała ją podczas okupacji jedna z więźniarek Pawiaka, Kamila Żukowska. Obdarzona zdolnościami manualnymi, tworzyła z dostępnych na Pawiaku materiałów różnego rodzaju drobiazgi: lalki, figurki ludzi i zwierząt, broszki i kwiaty.

W dniach 5–6 września ubiegłego roku pracownicy naszego muzeum wzięli udział w VIII Forum Pamięci – seminarium polskich muzeów martyrologicznych. Spotkanie odbyło się w Muzeum Stutthof w Sztutowie, które było, obok Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, organizatorem wspomnianego wydarzenia. W seminarium wzięli udział

przedstawiciele różnych instytucji z Polski oraz Stanów Zjednoczonych. Spotkanie było świetną sposobnością, by wymienić doświadczenia w kręgu pracowników pokrewnych tematycznie instytucji.

Wystawiennictwo i publicystyka

Kolejnym aspektem działalności opisywanych oddziałów Muzeum Niepodległości w roku ubiegłym były projekty wystawiennicze i publicystyczne. W pierwszym z tytułowych zagadnień sporym sukcesem była rewitalizacja i modernizacja istniejących wystaw stałych (bądź ich fragmentów) w Mauzoleum Walki i Męczeństwa oraz w Muzeum Więzienia Pawiak. Dzięki środkom pozyskanym z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz z Samorządu Województwa Mazowieckiego wymieniliśmy sprzęt multimedialny na ekspozycji w al. Szucha, gdzie kiedyś mieścił się areszt pod ręczny gestapo. Z kolei w Muzeum Więzienia Pawiak nową szatę otrzymała część wystawy stałej, zatytułowana „Pawiacki Dzień 1939–1944”. Jest to sekwencja poświęcona więziennej codzienności w latach okupacji niemieckiej. Powstała ona w oparciu o założenia scenariusza istniejącej wystawy stałej, z uwzględnieniem obiektów wybranych spośród najnowszych nabytków naszej placówki. Rozbudowano ją też o „kącik lekarski” – fragment poświęcony okupacyjnej medycynie w tym szczególnym miejscu. Gruntownie odnowioną salę wystawową wzbogacono o dwa stanowiska multimedialne z filmami dokumentalnymi w reżyserii Andrzeja Kałużko.

Działalność wystawiennicza naszej placówki to nie tylko ekspozycje stałe, ale również czasowe, które udostępniamy innym placówkom. Opowiadająca o funkcjonowaniu więziennych szpitali wystawa „*Taniec wśród mieczów. Polski personel medyczny na Pawiaku w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*” została zaprezentowana publiczności, odwiedzającej krakowskie Muzeum Armii Krajowej oraz Muzeum Stutthof w Sztutowie, a także Zespół Szkół im. I. Mościckiego w Zielonce.

W roku 2017 oddaliśmy do publikacji kilka artykułów (m.in. dwuczęściowe opracowanie Andrzeja Koteckiego *Odzyskana niepodległość medalami utrwalona* oraz liczne recenzje tegoż, a także relację *Historia medycyny na konferencji w Hamburgu (12–14 lipca 2017)* Roberta Hasselbuscha), kolejne przygotowujemy na rok 2018. Warto również wspomnieć, że na początku ubiegłego roku trafiła do sprzedaży nasza publikacja, przygotowana z okazji 50-lecia Muzeum Więzienia Pawiak. Bogato ilustrowana książka

Ślady Pamięci towarzyszyła czasowej wystawie plenerowej, odsłoniętej na głównym dziedzińcu naszego muzeum pod koniec 2016 roku.

Podsumowanie

Mimo iż Muzeum Więzienia Pawiak oraz Mauzoleum Walki i Męczeństwa są placówkami muzealnymi o ściśle określonym charakterze, to różnorodna oferta edukacyjna oraz obfitość wydarzeń kulturalnych, jakie organizujemy (lub współorganizujemy) na przestrzeni całego roku, wydaje się wykraczać poza podstawowy zakres działań większości niewielkich muzeów – miejsc pamięci. Nie sposób nie wspomnieć na zakończenie o przeprowadzonych przez nasz zespół w minionym roku niemal osiemdziesięciu kwerendach osobowych, zarówno w kartotece pawiackiej, jak i w literaturze przedmiotu. Wyniki owych poszukiwań za każdym razem były odpowiedzią na pytania o losy bliskich, stawiane przez kolejne pokolenia potomków ofiar niemieckich okupantów.

Paweł Bezak, Robert Hasselbusch

Publikacje nadesłane

Muzeum Narodowe w Warszawie

Ewa Micke-Broniarek (kurator wystawy), *Aleksander Gierymski 1850–1901*, Warszawa 2014.

Ewa Bobrowska, Urszula Kozakowska-Zaucha (kuratorzki), *Olga Boznańska (1865–1940)*, Kraków 2014.

Anna Kozak, Agnieszka Rosales Rodriguez, *Bieder Meier*, Warszawa 2017.

Anna Katarzyna Maleszko (kurator wystawy), *Podróż do Edo. Japońskie drzeworyty ukiyo-e z kolekcji Jerzego Leskowicza*, Warszawa 2017.

Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu

Aneta Oborny, *Zobaczyć muzykę źródeł. Muzyka i ludowe instrumenty muzyczne w malarstwie polskim. Katalog wystawy*, Szydłowiec 2015.

Aneta Oborny (kurator), *Motywy muzyczne w malarstwie europejskim XVII–XIX wieku w obrazach z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie*, Szydłowiec 2016.

Tadeusz Skoczek

Piotr Skoczek (red.), *Mitologia Greków i Rzymian = The Greek Mythology and the Mythology of the Ancient Romans*, Proszówki 2017.

Piotr Skoczek (red.), *Skarby Kultury. Kobieta w malarstwie = The woman in the painting*, Proszówki 2017.

Piotr Skoczek (red.), *Wielcy Polacy. Nobliści = Nobel Prize Winners*, Proszówki 2017.

Andrzej Gluc

Krzysztof Miklaszewski, *Moja historia Krakowskich Jaszczurów 1966–1968*, Kraków 2018.